

УДК 341.322.5(=163.41)''1942/1943''

doi 10.46793/LZ-LIV2.029A

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 05. 05. 2024.

Прихваћен: 06. 08. 2024.

Проф. др Дејан Д. Антић*

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Депарتمان за историју

РАТНИ ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ ОКУПАЦИОНИХ ТРУПА У ПОЉАНИЦИ 1942–1943. ГОДИНЕ

Апстракт: Након Априлског слома војске Краљевине Југославије 1941. године бугарске трупе су успоставиле контролу над појединим деловима територије јужне Србије. На окупираној територији Југославије Бугарска је успоставила окупациону управу и завела репресивни управни систем који је за крајњи циљ имао бугаризацију јавног живота и српског становништва, и потпуну интеграцију окупираних територија у државно-правни поредак Бугарске. Руководиоци наведеним циљевима, од априла 1941. до септембра 1944. године, бугарске окупационе трупе починиле су велики број ратних злочина над српским становништвом. Предмет нашег истраживања јесу злочини окупационих снага у Пољаничком крају током 1943. године. Користећи необјављене изворе бугарске провинијенције рад доноси до сада непознате податке о страдању Пољанице у Другом светском рату.

Кључне речи: Пољаница, бугарска окупација, Други светски рат, ратни злочини, 1943.

*

Бугарска окупација Пољанице у Другом светском рату

Географска област *Пољаница*, налази се у горњем, изворишном делу тока реке Ветернице. Северну границу Пољанице према лесковачком пољу представља географска област *Клисура*, док је са истока и југа оивичена развођем Ветернице и Јужне Мораве. Југоисточни обронци планине Голак раздвајају Пољаницу од сливова Криве и Трновачке реке. Према Ристи Т. Николићу у „праву” Пољаницу спадају села: *Дреновац*, *Добрејанце* (махала села Дреновца), *Секирје*, *Урманица*, *Смиловић*, *Рожедаце*, *Станце*, *Ушевце*, *Градња*, *Власе*, *Драгобужде* (махала села Власа), *Трстена*, *Големо село*, *Мијаковце*, *Крушева Глава* и *Стрешак*. Села *Тумба*, *Студена*, и *Равни Дел*,

* dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

као и селиште *Девотин*, док су села *Лалинце*, *Гагинце* и *Остра Глава* уско повезана са пољаничким селима.¹ Након ослобођења од Турака пољаничка села су ушла у састав истоименог Пољаничког среза са центром у Градњи, а касније у Владичином Хану, да би нешто касније (1905) била припојена Пчињском срезу.² Такво стање у погледу административне припадности пољаничких села Пчињском срезу задржано је и у Краљевини СХС/Југославији, па је пред избијање Другог светског рата територија Пољанице била подељена на три општине: големоселачку, власачку и дреновачку. Према попису из 1931. године ове три општине имале су 1.257 домаћинстава са укупно 6.513 становника.³

Пољаница је делила судбину читавог југословенског простора и у Другом светском рату. Реакција и одговор Немачког Рајха на државни удар 27. марта у Југославији била је брза и брутална. За једанаест дана рата сломљен је отпор југословенске војске. Југославија је нападнута готово из свих суседних држава осим из Грчке која се је и сама суочавала са непријатељском инвазијом. Немачки ударац са истока извршила је њена XII армија са територије Бугарске.⁴ Овај југословенски сусед као полигон за немачке операције против Југославије и Грчке, и заштита немачке позадине према Турској није прошао ненаграђен од стране вође Трећег Рајха.⁵ О одлуци да је бугарској војсци дозвољено запоседање дела југословенске територије бугарска влада обавештена је на дан потписивања немачко-југословенског примирја.⁶ Бугарске трупе су имале задатак да замене немачке трупе, које су биле у фази извлачења из Југославије након обуставе ратних дејстава, до линије Пирот-Врање-Скопље-долина Вардара-грчка граница. Истог дана по примању обавештења од команде немачке XII армије, бугарски Генералштаб је издао наређење команданту V бугарске армије (у јачини три дивизије)

¹ Риста Николић, „Пољаница и Клисура. Антропогеографска проучавања”, *Српски етнографски зборник*, књига IV, Београд 1905, 4–7.

² Мита Ракић, „Из Нове Србије”, *Отаџбина*, књ. 5, Београд 1880, 34; *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, 35.

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, књига I, Београд 1937, 103.

⁴ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, књига 2, Београд 1986, 248.

⁵ Немачки план за спровођење напада на Југославију и Грчку изложен у *Директиви бр. 25*. предвидео је да бугарска команда према турској граници постави додатне снаге. Иако званично неутрална у нападу Немачке на Југославију, Бугарска је прекинула дипломатске односе са Југославијом. Према *Привременим смерницама о подели Југославије*, од 12. априла 1941. године, било је предвиђено уступање Бугарској југословенских територија настањених „бугарским Македонцима”. Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Београд 1989, 41, 48–50; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Београд 1970, 54.

⁶ Богдан Филов: *дневник*, Отецествен фронт, София 1990, 296.

да запоседне означени простор. Окупацију Врања и околине извршио је бугарски 39. ојачани пешадијски пук из 1. брзе дивизије напредујући правцем Трн – Сурдулица – Врање – Куманово – Скопље. Напредовање бугарских трупа започето 18. априла било је донекле отежано извлачењем немачких трупа, тако да се 22. априла 1. брза дивизија налазила у маршу за Врање.⁷ У наредна два дана завршена је окупација врањског краја, а до краја априла бугарска војска је окупирала и делове Македоније западно од реке Вардара. Бугарска окупациона управа у врањском крају отпочела је са наредбом новопостављеног скопског обласног директора Антона Козарова од 26. априла., којом су за северну границу области означени: „... *градови Владичин Хан, Врање и Прешево заједно са њиховим срезовима*“.⁸

Наведено стање у погледу простирања бугарске окупационе зоне у врањском крају није било коначно. Немачко министарство спољних је одредило демаркациону линију на подручју Пирот – Врање. Ова линија се од Предејана кретала југоисточним обронцима планине Влајне (планина Кукавица) паралелно са током Јужне Мораве до коте 1270, а одатле западним и југозападним правцем по наређењу Врховне командне Вермахта од 29. априла 1941. У југозападном правцу бугарско-италијанска демаркациона линија се простирала ка јужној обали Биначке Мораве, укључујући места Штрпце и Стари Качаник и даље ка југу.⁹ Међутим, крајем маја пољаничка села су се нашаа делу Србије под немачком окупацијом. Сеоске општине власачка, дреновачка и новоселска, које су се пре рата налазиле у саставу Пчињског среза, прикључене су Лесковачком срезу. У Власу је формирана и жандармеријска станица са десет жандарма, док је становништву подељено још 15 пушака због сталног упада Албанца у Пољаницу ради пљачке.¹⁰ Појачан прилив избеглица са бугарске окупационе зоне на територију Србије под немачком окупацијом отворио је питање регулисања демаркационе линије. Због тога је у Врању средином јуна отпочела са радом мешовита немачко-бугарска комисија. Немачки представници вршили су притисак на бугарске власти да прекину прогон Срба јер је само до 1. јула 1941. године са бугарске територије било протерано 15.690 Срба. У погледу дефинисања бугарско- немачке демаркационе линије у врањском крају прихваћена је линија коју је предложила Фелдкомандантура 809. Као линија разграничења

⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Документи немачког раја, Београд 1976, 21, 64; *Българското управление във Вардарска Македония (1941–1944)*, София 2011, 20–21.

⁸ Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944*, том I, Београд 1992, 80; *Българско управление...*, 25.

⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, 127; М. Стојковић, *нав. дело*, 60.

¹⁰ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944.*, Лесковац 1994, 28.

важила је северна граница пољаничког среза од планине Кукавице до коте 1266, затим северна граница пчињског среза до коте 1044, а одатле линија која се ка западу кретала преко коте 1181 до коте 1154 (Китка), где се досезала граница са италијанском зоном.¹¹

Током трајања преговора у Врању, у Владичин Хан је 10. јуна стигао штаб 4. *граничног одсека* из Ћустендила. Снаге под командом овог штаба биле су распоређене у 20 караула (буг. *постъ*) дуж демаркационе линије од Јужне Мораве до тромеђе италијанске бугарске и немачке окупационе зоне. У исто време штаб 3/4 *граничног пододсека* који је био потчињен штабу одсека у Владичином Хану смештен је у селу Власе.¹² На својој северној граници Пчињски срез је обухватао села Лалинце, Мијовце Студену и Тумбу.¹³ Након успостављања бугарских караула на *Копиљаку* (планински вис, село Трстена), *Оштрој Глави*, *Марковом Камену* (ливаде и мања стена у атару Големог Села), *Миљаковцу* и *Кључу* (истакнути вис у атару села Миљаковца, к.1086) села Лалинце, Мијовце, Студена и Тумба нашла су се ван бугарске окупационе зоне, и припала су Србији под немачком окупацијом. Граничном пододсеку у Власу биле су потчињене карауле *Порокопија*, *Река*, *Црни Камен*.¹⁴

Анексија, иако није била *de iure* проглашена, спроведена је *de facto*, увођењем бугарског законодавства и давања држављанства становништву окупираних територија. Главни ослонац бугарске окупаторске власти била је војска. У врањском крају је до смене јединица које су извршиле окупацију дошло јуна месеца 1941 године. Том приликом у Врању је стациониран 52. *моравски пешадијски пук*, под командом пуковника Ивана Попова. Касније, у току рата, у Врању је био смештен и штаб 29. *пешадијске дивизије*.¹⁵ Међу првим мерама важила је забрана рада југословенским органима управе. Бугарске власти су на окупираној територији наметнуле административну поделу у складу са својим законима. Бугарски срезови (буг. *околия*),

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, knjiga 1, 162–165; Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981, 91.

¹² Централен државен архив – София, Фонд: Народен съд - 1449, опис 1, архивна единица 128, лист 114. (=ЦДА, ф, оп, а.е, л) *Протокол за разпит на подполковник Александър Константинов Апостолов*.

¹³ Wilfried Kallert (1941), *Volkstumskarte von Jugoslawien*, blatt 31 PRIŠTINA, маџтаб 1:200.000, Wien; W. Kallert (1941), *Volkstumskarte von Jugoslawien*, blatt 32 NIŠ, Маџтаб 1:200:000.

¹⁴ Александар Трајковић, *Тако су их учили: Врањски округ у НОБ: злочини окупатора*, Београд 1979, 297,301, 303; Момчило Златановић, *Пољаница*, Врање 1998, 150, 171,191; Miodrag Zečević, Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, том III, Beograd 1999, 518, 534.

¹⁵ Д. Кулић, *нав. дело*, 87.

састављени од сеоских општина, били су груписани у *области*, на чијем челу су се налазили *обласни директори*. На челу бугарских срезова су се налазили *срески начелници*, док су се на челу сеоских општина налазили *централни кметови*, којима су били потчињени *кметски намесници* распоређени по општинским селима. Сви чиновници окупационе управе били су именовани од стране бугарског министра унутрашњих послова и народног здравља. Већина их је доведена из Бугарске.¹⁶

Новоформирани бугарски окупациони *Врањски срез*, захватао је, према бугарским подацима, територију од 1054 km², са 60.666 становника. Срез је био распоређен на дванаест сеоских општина. На територији Пољанице дошло је до промена граница општина у односу на предратне југословенске, услед одсецања дела села преко демаркационе линије, тако да је бугарска окупациона управа формирала једну општину: *власачку*. Остали центри општина налазили су се у Врањској Бањи, Дубници, Корбевцу, Кривој Феји, Моштаници, Прибоју, Ратају, Давидовцу, Светом Илији, Тибужду и градској општини у Врању. Први централни кмет општине био је Александар П. Малчев, затим Борис П. Карпузов, да би након њега на том положају све до повлачења бугарске војске остао Васил Цанев Цивнев.¹⁷ Као централни кмет власачке општине помиње се и Марков Борис.¹⁸

Чиновници бугарске окупационе администрације били су главни ослонац окупационог апарата. Централни кметови су пратили кретање становништва, вршили цензуру и правили спискове за интернацију мушког становништва у Бугарску¹⁹. Били су у обавези да стварају мрежу доушника, у чему су им главни ослонац били кметски намесници. При центрима сеоских општина налазили су се распоређени и полицајци. Према извештају скопског обласног полицијског директора Асена Богданова од 6. августа 1943. године, среска полицијска управа Врање је по бројности имала 83 полицајаца и полицијских агената. При општинској управи у Власу била су распоређена

¹⁶ Vlado Strugar, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 1, Beograd 1982, 256–258.

¹⁷ Александар П. Малчев, из Керсенлика, Елен, био је председник општине власачке у периоду од 1. децембра 1941. до 2. јула 1942. године. Од 23. јула 1942. до 22. јула 1943. године на челу ове општине налазио се Борис П. Карпузов из Велеса. Њега је наследио Васил Цанев Цивнев, из Сухиндола (околина Свилева), који се на челу општине налазио од 5. септембра 1943. до 9. септембра 1944, када је и завршено повлачење бугарске војске из Југославије. Види: *Пълен списък на кметовете на новоприсъединените към царство България – градски и селски общини в Скопската, Битолска, Горноджумайска, Беломорска и Софийска област*, преузето са:

https://www.strumski.com/books/strumski_spisok_na_kmetovete_1941_1944.pdf [приступљено: 13.7.2024.]

¹⁸ А. Трајковић, *нав. дело*, 291.

¹⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom VII, knjiga 1, Beograd 1952, 417–423; Д. Кулић, *нав. дело*, 122.

2 полицајца. Услед избијања устанка у Југославији, и појачаних напада на окупаторске општинске управе, дирекција полиције је наоуружавала и општинске чиновнике, тако да је у Власу подељено 6 пушака, од укупно 15 којима је општина располагала.²⁰

До почетка Другог светског рата у Пољаници су радиле школе у Големом Селу, Дреновцу, Градњи и Добрејанцу. Након окупације у школама на окупираном подручју забрањена је настава на српском језику и уведени су бугарски језик и бугарски наставни план и програм. Наставни кадар је такође доведен из Бугарске. Бугарске власти су посебно контролисале рад и ставове ученика у селима која су била у зони од 10 km од демаркационе линије.²¹

Једна од првих мера бугарских окупационих власти у првим данима окупације било је и одстрањивање свештенства српског порекла из свих цркава, манастира и епископских катедри на окупираном подручју, и њихова замена бугарским свештенством, те укључивање ових области у састав Бугарске егзархије. На простору Пољанице до почетка рата су постојале четири парохије Српске православне цркве: у Власу, Големом Селу, Смиљевићу и Градњи. Бугарским окупационим властима било је познато национално опредељење српског свештенства у врањском крају због чега су радили на одстрањивању из њихових парохија. То је разлог због чега су бугарске власти на територију Србије под немачком окупацијом протерале и пароха големоселског Апостола Стојковића.²²

Терор у Пољаници (1942–1943)

Други светски рат према својим размерама и броју жртава представља највећи сукоб у историји човечанства. Страхоте овог оружаног сукоба нису заобишле ни територију Југославије где су страдања цивилног становништва била велика. Српски етнички простот се од априла 1941. године нашао подељен вештачким границама успостављеним од стране окупационих трупа. Како су током Априлског рата Срби пружили отворен отпор нацистичкој инвазији и агресији, нови господари Балкана морали су казнити српски народ и држати га у строгој војној покорности. Нацистичка Немачка и њени саучесници у окупацији, примењивали су најбруталније методе терора, колективних казни, репресалија и убијања пре свега над цивилним становништвом. Размере и бруталност злочина окупаторских снага за време

²⁰ Александар Трајковић, *Свитање над Моравом: Врање у НОБ 1941–1944*, Београд 1976, 95–96.

²¹ V. Strugar, *нав. дело*, 199–202; *Училищенъ прегледъ* XLII, книга 4–5, София 1943, 669.

²² *Българско управление...*, 72; Никола Илић, *Свештенство Јужне Србије у рату и револуцији*, Лесковац 1972, 158–159.

трајања рата отворили су питање кажњавања лица одговорних за злочине пред сам крај рата. Први корак начињен је 30. октобра 1943. године када су Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Совјетски савез и још 32 државе потписале у Москви заједничку *Декларацију о немачким зверствима*. Десет дана раније, 20. октобра у Лондону је формирана и *Комисија Уједињених нација за ратне злочине*, која је позвала све земље савезнице антихитлеровске коалиције да формирају своје националне комисије. Основ за рад ових организација биле су Хашка и Женевска конвенција.²³ Југословенска Влада у Лондону сакупљала је податке о ратним злочинима у земљи на основу извештаја из својих дипломатских представништава у неутралним земљама, на основу информација пружених од стране Југословенске војске у отаџбини, али и посредством других канала. При предсеништву Министарског савета основана је 27. јануара 1944. године *Комисија за истраживање ратних злочина*. Њен рад је трајао само до краја 1944. године. Податке о ратним злочинима прикупљали су и Српска православна црква, али и влада Милана Недића. Комунистички покрет приступио је организованом прикупљању података о злочинима са оснивањем *Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, одлуком АВНОЈ-а, 30. новембра 1943. године.²⁴

Према подацима до којих је Државна комисија дошла током 1946. године, на територији послератног Врањског округа²⁵ пописано је 3.937 жртава рата, од којих је готово половина (1.932 лица) стрељана. Један број страдао је од последица бомбардовања њих 63, клањем 113, вешањем 3, а мрцварењем и пребијањем чак 1.370. У интернацији је животе изгубило 61 лице, од нагазних мина страдало је 152. Од последица повреда накнадно је умрло 243, док је у борби погинуло 380 лица. У 2.967 случаја као виновници злочина означени су Бугари, што је разумљиво имајући у виду географски положај врањског краја за време окупације. У Врањском срезу, коме је Пољаница припадала, од 1.710 жртава рата Бугари су били одговорни за 1.447 (84,62%). Према попису жртава спроведеном 1964. године, на територији некадашњег Врањског округа тада подељеног у 10 општина, пописано је 3.506 жртава.²⁶ На територији општине Власе, која је обухватала територију

²³ Venceslav Glišić, *Терор и злочини Нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 17–18.

²⁴ Milan Koljanin, „Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu: problem utvrđivanja”, *Istorija 20. Veka*, god XVI, br. 2, 1998, 89–99; Veselin Đuretić, „Jugoslovenska vlada i pitanje Bugarske”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 2, Beograd 1982, 224–225.

²⁵ Од 1. септембра 1945. године Врањски округ су чинили врањски, масурички, пољанички, босиљградски и прешевски срез. *Административно-територијалне поделе...*, 55–57.

²⁶ Јелена Вукчевић, Небојша Стамболија, „Жртве другог светског рата у Врањском округу”, *Лесковачки зборник*, LXIII, Лесковац 2023, 344–345, 351.

Пољанице, пописано је 95 жртава рата, од којих 92 мушкараца и 3 жене. У директном терору страдало је 39 лица (42%); на принудном раду 1 лице (1%), као припадници Војске Краљевине Југославије страдала су 3 лица (3%); у Народноослободилачкој борби и савезничким формацијама 44 лица (46%); у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године 4 лица (4%); у бомбардовањима 2 лица (2%); у осталим категоријама: 1 лице (1%) и непознатим категоријама 1 лице (1%). Такође, пописано је 877 преживелих жртава рата на територији општине Власе. Што се тиче места страдања највећи број жртава директног терора њих 34 (87%) убијено је на територији општине Власе. Највећи број лица страдалих у Народноослободилачкој борби страдао је такође на територији општине Власе: 42 лица (95%). Када су у питању преживеле жртве рата из Пољанице њих 743 (85%) налазило се на принудном раду; међу њима се налазило и 110 ратних заробљеника (13%), 14 интернираца (2%), 6 депортованих лица: 6 (1%), и 4 лица која су боравила у окупаторским затворима (0,66%).²⁷

И током Другог светског рата сећања на бугарске злочине у Великом рату била су јака међу становништвом Пољанице. Расположење српског народа према окупационим снага било је добро познато највишим бугарским чиновницима.²⁸ Због тога су Бугари наставили са политиком терора. Први бугарски злочин у Пољаници у Другом светском рату догодио се 23. децембра 1941. године у селу Тумба, када су бугарски граничари са караула Копиљак и Кључ прешли демаркациону линију и убили Станковић Русима. Том приликом силовали су неколико српских девојчица и запалили више кућа у селу Тумба након чега су се вратили назад у своје карауле. Очевици су упамтили и касније препознали двојицу бугарских граничара Николу и Васила, који су лично учествовали у убиству Русима Станковића. Никола је учествовао и у силовању Загорке Милосаваљевић из Трстене.²⁹ Овај догађај десио се само двадесетак дана након доласка поручника Евгенија Ксаверова Возницког на место команданта 2/4 граничног пододсека на Прекој Води, под чијом се командом налазила и караула „Кључ” у пољаничком селу Миљаковцу. По завршетку рата, поручник Возницки је у свом исказу

²⁷ *Žrtve rata 1941-1945. (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1966, 36, 41, 72.

²⁸ Бугарска војска је приликом уласка у Пољаницу октобра 1915. године, починила један од првих и најмасовнијих злочина на територији Србије. У селу Ушевцу су бугарски коњацици посекали 107 становника овог села, као одмазду за смрт једног бугарског војника. О бугарским злочинима на простору Пољанице у Првом светском рату види: Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад 1922, 113–118; ЦДА, ф. Народен съд – 1449, оп. 1, а.е. 128, л. 114. *Протокол за разпит на подполковник Александър Константинов Апостолов*.

²⁹ А. Трајковић, *нав. дело*, 122, 297.

датом 10. јануара 1945. године пред Судом у Софији изјавио да су током децембра 1941. године, убијена 2 лица, једно из Тумбе, и једно из Крушеве Главе. Он се бранио да је злочин почињен јер су поменута лица покушавала прелазак демаркационе линије ради кријумчарења.³⁰ Међутим, провале бугарских граничара преко демаркационе линије су били честа појава. Под командом потпуковника Апостолова (тада још увек мајора) војници 4. граничног одсека су стрелићали 25 становника села Тулово у лесковачком срезу. Због оваквих испада бугарских граничара, становништво села дуж демаркационе линије било је у сталној опасности, те су се многи одлучивали да не ноће код својих кућа.³¹ Према *Правилнику граничне службе*, бугарски граничари имали су право да употребе оружје без икакве одговорности у четрнаест случајева међу којима се наводе „одбрана карауле“ или обрачун са „одбеглим ухапшеним лицем“. Посебно је била дозвољена употреба оружја у зони на 1000 метара од демаркационе линије. Свуда на 500 до 2000 метара од бугарских караула налазиле су се заседе. Широка овлашћења која су бугарски граничари уживали доводила су до бројних намерних злоупотреба и инцидената.³²

Почетком јануара 1942. на демаркационој линији у близини Големог Села живот је изгубио седамдесетогодишњи врањски адвокат Александар Христић. По одлуци бугарског националног комитета у Врању Христића је требало протерати на територију Недићеве Србије. Међутим, у пратњи бугарских полицајаца, након пешачења по зимском времену и свирепог мучења Александар Христић је подлегао повредама и издахнуо.³³ Током 1942. године бугарски граничари 3/4 граничног одсека у Власу су наставили са терорисањем становника Пољанице. Окупаторски војници су верно извршавали наређења својих претпостављених. Тако је војник по имену Илија, са карауле *Марков камен*, 9. маја по наређењу подофицира Ставре Младенова убио Станковић Јанка из Големог Села. Подофицир са карауле *Копиљак*, познат под именом Иван, стар 25 година, 10. јула 1942. године пребио је кундаком од пушке Додић Радована из Трстене. Овај подофицир био је познат у околним селима по малтретирању сељака и пљачки. Подофицир Андонов Тодоров Иван је 30. јуна 1942. године у Големом Селу извео из својих домова Стојиљковић Петра, старог 38 година, и Стевановић

³⁰ ЦДА, ф. Народен съд – 1449, оп. 1, а.е. 128, л. 177–178. *Протокол за разпит на поручик Евгений Ксаверов Вознишки.*

³¹ Стојан Николић Јоле, „Први злочини окупатора у поречју и Лесковцу 1941. године“, *Лесковачки зборник XII*, Лесковац 1972, 24; Војин Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, *Војноисторијски гласник*, 3, Београд 1952, 31.

³² ЦДА, ф. Народен съд – 1449, оп. 1, а.е. 128, л. 117. *Протокол за разпит на подполковник Александър Константинов Апостолов*, ЦДА, ф.1449, опис 1, а.е. 128, л. 117; Радомир Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, Црна Трава 1968, 164.

³³ Д. Кулић, *нав. дело*, 467.

Стојана, старог 44 године, и заједно их са Јовановић Стојаном, старим 42 године и Костадиновић Добривојем, старим 27 година, убио на месту званом *Меметово ливаче*. У селу Трстена, 30. августа потпуно су уништене две српске породице Јовановић и Ристић. Тог дана Бугари су упали у село и дошли у дом породице Јовановић. Том приликом убили су: 1) Јовановић Васе Драгу, стару 55 година; 2) Јовановић Младена Александра, старог 41 годину; 3) Јовановић Светозара Стојадина, старог 30 година, кога су заклали претходно му одсекавши руке и ноге; 4) Јовановић Радивоја Милицу, стару 18 година. Њу су Бугари затворили у кућу, након чега су кућу запалили. Милица је успела да изађе из пламеном захваћене зграде, али је убијена приликом покушаја бекства; 5) Јовановић Стојадина Добрицу, дете од 3 година, пошто су јој убили оца и мајку и запалили кућу, Бугари су је бацили у ватру. У домаћинству Ристића, бугарски војници су такође приступили убијању деце. Том приликом су убили брата и сестру: 1) Ристић Велимира Видосаву, стару 18 година, коју су уморили приликом покушаја бекства из запаљене куће; и 2) Ристић Велимира Бранка, старог, 10 година, који је страдао заједно са сестром приликом покушаја бекства.³⁴

На демаркационој линији у атару села Тумбе, бугарски граничари, највероватније са оближње карауле Кључ убили су 3. јануара 1943. године Ђорђевић Стојана Милену из села Калиманца код Владичиног Хана, Тодору Стевановић из села Тумбе и Стојиљковић Ђорђа Јована из села Градње.³⁵ Бугарски граничари су често упадали у село Тумбу где су од сељака узимали на силу прасиће, јагњад, хлеб, месо, ракију, вуну и друге намирнице. Да су бугарски официри организовано вршили пљачку за сопствени рачун говори и редов Петруш Крумов, у свом сведочењу које је дао 30. октобра 1944, а тиче се умешаности команданта 2/4 граничног пододсека, поручника Возницког у поменутих пљачкама. Наиме, поручник Возницки је једном приликом издао наређење да му подофицири Никола Ангелов, Крстан и Борис Младенов набаве једно прасе од 30 до 40 килограма. Њих тројица су прешли демаркациону линију и дошли у село Тумбу, где су узели прасе и нешто вуне од сељака. При повратку у караулу, упали су у равногорску заседу. Након краће размене ватре подофицирски кандидат Никола Младенов и ефрејтор Крстан бивају убијени, док ефрејтор Борис Младенов бива заробљен. Њега су касније успели да спасу саборци са карауле.³⁶

Атанас Ивановић у својој публикацији *У име Цара Бориса и Бога* доноси везрзију догађаја који су уследили након равногорске заседе. Наиме, у знак

³⁴ А. Трајковић, *нав. дело*, 123, 296, 297.

³⁵ Хранислав Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941–1944*, Лесковац 1986, 154.

³⁶ ЦДА, ф. Народен суд – 1449, оп. 1, а.е. 123, л. 56, 80. *Писмени свидетелски показанија на редник Петър Крумов за действа на поручик Евгений Ксаверов Возницки*.

одмазде, бугарски граничари су 9. фебруара дошли у Тумбу и отпочели са убијањем. Једна група граничара отишла је у махалу Голема Арница, дошла је у кућу Живка Ђорђевића и одмах му упалили кућу. Живко је почео да гаси ватром захваћену зграду, али је један бугарски војник потегав пушку и убио га. Живкова десетогодишња ћерка, Загорка је све ово посматрала и од страха се сакрила у плевњу, коју су Бугари заједно са њом запалили. Друга група граничара, њих тројица су се упутили ка дому Бошка Стојиљковића са намером да ухапсе њега и његова два брата Цветка и Драгомира. При опирању приликом хапшења Бошко бива убијен пред својом кућом, док је Цветко успео да побегне. Затим су се Бугари упутили у махалу Пеђ и ту ухапсили Стојана Јовића, његовог сина Радивоја и брата Лубомира. У махали Сушевље ухапсили су Милана Величковића. При покушају хапшења убили су Владу Цветковића. Владаина кућа се налазила на крају села и сматрало се да је служила као канал за пребацивање преко демаркационе линије. Петорицу ухапшених одвели до колибе породице Пешић у махали Церемешница. Ту су затекли седамнаестогодишњег Добривоја Пешића који је чувао овце са братом Томиславом и сестром Катом. Бугари су ухватили и Добривоја и заједно са ухапшенима извели га на место звано Ренде где су извршили свој крвави пир на имању Васиљка Костадиновића.³⁷

О овом догађају сведочи и извештај Окружног начелства Округа лесковачког од 28. фебруара 1943. године у коме се између осталог наводи: „Извршен је од стране људства бугарске карауле Кључ упад у село Тумбу, среза Лесковачког, којом приликом су убили 9 људи. Појединачно паљење домова по селима вероватно имају за циљ одмазду.”³⁸

Александар Трајковић као коначан број жртава масакра у Тумби наводи једанаест лица: 1) Величковић Јаћима Милана, (42 године); 2) Ђорђевић Загорку, (20 година); 3) Ђорђевић Живка, (50 година); 4) Јовић Стојадина, (50 година); 5) Николић Лубомира, (24 године); 6) Николић Радивоја, (21 годину); 7) Пешић Чедомира Добривоја, (13 година); 8) Стојиљковић Бошка, (32 године); 9) Стојиљковић Душана Драгомира, (стар 48 година); 10) Стојиљковић Русима, (стар 32 године); 10) Цветковић Влада, (стар 48 година). Исти број жртава у селу Тумби наводи и Димитрије Кулић.³⁹

Након првих покушаја успостављања равногорске организације на југу Србије током 1941. године, доласком мајора Радослава Ђурића у лесковачки крај, и његовим повезивањем са локалним симпатизерима покрета, пре свега из редова четника Косте Пећанца, и формирањем Горског штаба 110, мајор Ђурић се првобитно ослањао у раду на војводу козјачког Јордана

³⁷ Антанас Ивановић Срећко, *У име Цара Бориса и Бога*, Београд 1981, 96–98.

³⁸ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 21, Војноисторијски институт, Београд 1965, 383.

³⁹ А. Трајковић, *нав. дело*, 124; Д. Кулић, 481.

Кимића, који је од 1941. године био командант Козјачког четничког одреда у рејону села Оруглице, на граници са Пољаницом. До краја 1941. године села Лалинце, Тумба и Студена постала су снажна равногорска упоришта, те су поменути злочини бугарских граничара изазивали оштре реакције равногорских команданата.⁴⁰ Они су у неколико наврата претили поручнику Возницком да престане са убијањем српских сељака. У једном претећем писму је између осталог стајало: „Господине поручниче, доста сте убијали доста сте палили. Немојте више узнемиравати становништво, зато што ћу бити принуђен да дођем у *Преку Воду* и да вам узмем главу. Немојте мислити да ћете проћи нежњено. Јурићемо вас и у Старој Бугарској.”⁴¹

Иначе, Пољаничка села су служила као канал за пребацивање преко демаркционе линије. Један такав канал откривен је у селу Стрешак и разбијен у јуну 1944. године. О овом догађају говорио је потпуковник Апостолов у свом исказу пре судом: „У селу Стрешак, у близини границе, у то време било је неколико сељака који су служили као курири за пребацивање дражиноваца из Бугарске у Србију, и обрнуто. У кући једног од њих ноћевао је и капетан Манић. [...] Ја сам се налазио у штабу пододсека. Известио сам телефоном начелника штаба 29. дивизије, потпуковника Кецкарова. Он ми је одмах јавио да та лица ухапсим и под стражом спроведем у Врање, а куће да им се спале. Рекао ми је, зашто ме питаш постоји наређење како се поступа у тим ситуацијама. [...] Предао сам наређење поручнику Василиу Атанасову, команданту 3/4 пододсека који је био на телефонској вези, и он је одмах приступио извршењу. Ухапшена су три лица, али једно лице је успело да побегне, а спаљено је четири кућа. Лица сам послао за Врање, а поручник је са собом донео око 15 оваца и неколико грла говеда.”⁴²

Након злочина у Тумби настављено је са убиствима у Пољаничким селима. Фебруара 1943. године у близини демаркционе линије убијен је Станковић Петра Василије, стар 33 године.⁴³ Почетком фебруара у и крајем марта бугарске окупационе власти су спровеле две опсежне акције у селима у долини Јужне Мораве од села Богошева до села Граова. Том приликом је убијено око 500 људи у 48 села. У другој акцији која је спроведена од 18.

⁴⁰ Александар Динчић, Дејан Антић, „Организација војних формација Југословенске војске у отаџбини у Македонији (1941-1942), *Баштина*, свеска 41, Лепосавић 2016, 211–222; Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Четници у Лесковачком крају 1941-1944.*, Лесковац 1993.

⁴¹ ЦДА, ф. Народен суд – 1449, оп. 1, а.е. 128, л. 56, 80. *Писмени свидетелски показанија на редник Скрим Ефтимов за дейността на поручик Евгений Ксаверов Возницки; Исто*, оп. 1, а.е. 128, л. 206. *Протокол от 8-мо заседание на първия процес на Четвърти състав на народния съд.*

⁴² ЦДА, ф. Народен суд – 1449, оп. 1, а.е. 128, л. 127–128. *Протокол за разпит на подполковник Александър Константинов Апостолов.*

⁴³ А. Трајковић, *нав. дело*, 124.

марта до 23. марта бугарске трупе су убиле око 250 лица у 22 села.⁴⁴ Највећи број злочина почињен је у околини Владичиног Хана. Релативна удаљеност Пољанице од долине Јужне Мораве и железничко-путних комуникација, поштедели су пољаничка села да се нађу на мети бугарских казних експедиција. Међутим убистава у Пољаници је и те како било. За време акције које је трајала од 18. до 23. марта, једна јединица бугарске војске је у садејству са полицијом блокирала село Смиљевић и том приликом су убијени: 1) Јовчић Јован, стар 34 године; 2) Станковић Мирка Влада, стар 32 године; 3) Стевановић Васе Божило, стар 34 године; 4) Стевановић Божила Стојана, стара 32 године; и 5) Стевановић Стоше, стар 43 године.

Током 1943. године бугарски војници и чиновници починили су и низ злочина наневши телесне повреде цивилном становништву, као и бројне крађе. Маја месеца војник 3/4 граничног одсека под именом Марин тукао је три лица из села Мијаковца. Војник 3/4 граничног пододсека у Власу, познат под именом Тихомир, покушао је јуна месеца убиство Маладеновић Александра из Големог села, а такође је био познат по пљачкама. Војник Васил са карауле *Оштра Глава* је током 1942. и 1943. године извршио пљачку имовине Николић Чедомира из Големог Села. У селу Трстена је 10. новембра 1943. Стилијан, војник карауле у трстени, украо десет оваца Стаменковић Мирку. Војник Цветков Иван је исте године претукао четири лица у Големом Селу. По пљачкама и пребијању мирног становништва били су познати и други војници пододсека у Власу и Прекој Води, међу којима и они по именима: Филип, Анђел, Манојло Н., Младен, Стојичко, Цветков.⁴⁵

Поред војника у малтретирањеу српског становништва учествовали су и чиновници општинске управе. Истог дана када су вршена убиства у Смиљевићу, у Големом Селу бугарски економиста познат као Ђорђе „Добруцанац” ухапсио је Стојановић Гаврила и нанео му тешке телесне повреде. Тодор Н., секретар кметског намесништва у Големом Селу септембра 1943. године учествовао је у убиству, Ђошевић Владимир, студента из села Горња Љубата, а такође је неутвђеног дана учествовао и у убиству браће Колчака, Милчета и Благоја. Учествовао је и у мучењу Тасић Стојана из Бунушевца, Илић Миодрага и Станковић Илије из Врања. Забележено је да је иста личност вршила и пљачку српског становништва у Врању и широј околини. Бугарски економиста у Големом Селу, Марко Гогов, ухапсио је 28. септембра Ристић Милана из Големог Села и предао га војницима пододсека у Власу који су га потом убили. Гогов је био одговоран и за смрт седам особа које су страдале од последица његовог батињања. Кметски намесник у Дреновцу Симонов Генча Цене, стар 35

⁴⁴ Исто, 165–167.

⁴⁵ Исто, 122, 288, 297, 298, 301, 302, 303.

година, вршио је пљачку. Љубен Н., кметски намесник у Големом селу тукао је сељаке и пљачкао их. Марков Борис централни кмет општинске управе у Власу, вршио је пљачку и злостављања.⁴⁶

Након завршетка рата Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача регистровала је као ратне злочинце 51 припадника бугарског граничног пододсека у Власу, и чиновника бугарске администрације у пољаничким селима. Највећи број, њих 42 (82%) чинили су граничари, а преосталих 9 ратних злочинаца било је ангажовано у општинској управи у Власу (18%).⁴⁷ Поред граничног пододсека у Власу на простору Пољанице деловао је и гранични 2/4 пододсек на Прекој Води на планини Кукавици. Њему је била потчињена караула *Кључ*. Укупно 23 војника и официра овог пододсека проглашено је за ратне злочинце.⁴⁸ Терор, репресивне мере и злочини над српским народом Пољаничког краја настављени су и током 1944. године. Такво стање је трајало све до повлачења бугарских граничних јединица са демаркционе линије крајем августа месеца 1944. када је гранични пододсек у Власу и угашен.⁴⁹

Необјављени извори:

Централен Државен архив, София
Фонд: Народен съд - 1449.

Објављени извори:

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године, Завод за статистику, Београд 1955.

Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944), Државна агенция „Архиви“, София 2011.

Трајковић Александар, *Свитање над Моравом: Врање у НОБ 1941-1944*, Слобода, Београд 1976.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, књига 21, Војноисторијски институт, Београд 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, том VII, књига 1, Војноисторијски завод, Београд 1952.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, књига 11, Београд 1955.

⁴⁶ Исто, 286, 288, 291, 295.

⁴⁷ М. Зећевић, Ј. Поповић, нав. дело, 513–515, 518–519, 521–522, 524–525, 528, 530, 531–536, 544–545, 549, 551–557, 559–560, 563, 565, 567, 569, 571, 572, 575.

⁴⁸ Исто, 515, 517, 518–519, 522, 533, 542, 543–544, 552, 560, 561, 564, 566, 574–575.

⁴⁹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 11, Београд 1955, 126–127.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, том XII, књига 1, Документи немачког рајха, Војноисторијски завод, Београд 1976.

Литература:

Вукчевић Јелена, Стамболија Небојша, „Жртве другог светског рата у Врањском округу”, *Лесковачки зборник*, LXIII, Лесковац 2023.

Glišić Venceslav, *Терор и злочини Нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Издавачко предузеће „Рад”, Београд 1970.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, књига I, Београд 1937.

Динчић Александар, Антић Дејан, „Организација војних формација Југословенске војске у отаџбини у Македонији (1941-1942)”, *Баштина*, свеска 41, Лепосавић 2016.

Đuretić Veselin, „Jugoslovenska vlada i pitanje Bugarske”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 2, Београд 1982 Зећевић Мiodrag, Поповић Јован, *Документи из историје Југославије*, том III, Београд 1999.

Žrtve rata 1941-1945. (rezultati popisa), Sasvezni zavod za statistiku, Београд 1966

Златановић Момчило, *Пољаница*, Врање 1998.

Ивановић Срећко Антанас, *У име Цара Бориса и Бога*, Слобода, Београд 1981

Илић Никола, *Свештенство Јужне Србије у рату и револуцији*, Лесковац 1972.

Koljanin Milan, „Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu: problem utvrđivanja”, *Istorija 20. Veka*, god XVI, br.2, Institut za savremenu istoriju, Београд 1998.

Костадиновић Радомир, *Црна Трава и Црнотравци*, Општински одбор Савеза бораца, Црна Трава 1968.

Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941-1944*, том I, Београд 1992

Николић Јоле Стојан, „Први злочини окупатора у поречју и Лесковцу 1941. године”, *Лесковачки зборник XII*, Лесковац 1972.

Николић Риста, „Пољаница и Клисуре. Антропогеографска проучавања”, *Српски етнографски зборник*, књига IV, Београд 1905.

Поповић Војин, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941-1944)”, *Војноисторијски гласник*, 3, Београд 1952.

Ракић Мита, „Из Нове Србије”, *Отаџбина*, књ. 5, Београд 1880.

Ракић Хранислав, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944.*, Лесковац 1986.

Stojiljković Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Institut za Savremenu istoriju, Beograd 1989.

Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Илић Никола, *Окупација у лесковачком крају 1941-1944.*, Лесковац 1994.

Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Илић Никола, *Четници у Лесковачком крају 1941-1944.*, Лесковац 1993.

Strugar Vlado, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima”, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova 1, Beograd 1982.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, knjiga 2, Beograd 1986.

Трајковић Александар, *Тако су их учили: Врањски округ у НОБ: злочини окупатора*, Београд 1979.

Филов Богдан: *дневник*, Отечествен фронт, София 1990.

Хаџи Васиљевић Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад 1922.

Čulinović Ferdo, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970.

Штампа:

Училищенъ прегледъ (1943)

Картографска грађа:

Kallert Wilfried (1941), *Volkstumskarte von Jugoslawien*, blatt 31 PRIŠTINA, maßtab 1:200.000, Wien;

Kallert Wilfried (1941), *Volkstumskarte von Jugoslawien*, blatt 32 NIŠ, Maßtab 1:200:000.

Summary

Dejan D. Antić

BULGARIAN WAR CRIMES IN POLJANICA 1942–1943.

After the April collapse of the army of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, Bulgarian troops established control over certain parts of the territory of southern Serbia. In the occupied territory of Yugoslavia, Bulgaria established an occupation administration and established a repressive administrative system, the ultimate goal of which was the Bulgarianization of public life and the Serbian population, and the complete integration of the occupied territories into the state-legal order of Bulgaria. Guided by the stated objectives, from April 1941

to September 1944, the Bulgarian occupation troops committed a large number of war crimes against the Serbian population. The subject of our research is the crimes of the occupation forces in the Poljanica region during 1943. Using unpublished sources from the Bulgarian province, the paper provides hitherto unknown information about the suffering of Poljanica in the Second World War.

